

УДК 343.819.7(497.13)

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2019.2.cve.83-109>

Оригинални научни рад

Примљен: 28. 6. 2018.

Прихваћен: 28. 5. 2019.

Срђан ЦВЕТКОВИЋ

Институт за савремену историју, Београд

scvetkovic72@gmail.com

Ко је све био на Голом отоку?

Број и структура политичких кажњеника који су били на преваспитавању у „Предузећу Мермер“ и другим логорима

Апстракт: Рад доноси нове чињенице и анализу броја и структуре политичких кажњеника у Југославији који су прошли логоре и затворе као „ибеовци“ 1948–1956. На основу од скоро доступних докумената из архива тајне полиције данас је могуће до детаља утврдити број као и националну, социјалну и полну структуру жртава политичког прогона на Голом отоку и у другим логорима. Такође је могуће врло прецизно реконструисати методологију терора, логорашке услове и улогу државних институција и Партије у организовању прогона и спровођењу тортуре.

Кључне речи: Голи оток, логори, комунизам, СФРЈ, политички затвореници

Масовне партијске чистке стаљинистичког типа нису биле уобичајне за партијски живот КПЈ до сукоба са Информбироом. Жустра превирања у унутарпартијском животу двадесетих и крајем тридесетих година се не могу упоредити са Стаљиновим цикличним, масовним и крвавим прогонима страначке опозиције.¹ Можда

1 Најопрезније процене жртава „Велике чистке“ у СССР-у 1935–1938. говоре о око 500.000–600.000 оних које је убила тајна полиција. Мање се зна да је у тим превирањима страдало и око 600 југословенских комуниста и највећи део бивших руковођилаца КПЈ. У Москви су стрељани сви дотадашњи генерални секретари КПЈ: Филип Филиповић, Сима Марковић, Ђуро Цвијић, Јован Малишић, Милан Горкић. У новије време, с тим у вези, често се помиње и контроверзна улога

најпознатији примери унутарпартијских обрачуна у КПЈ до Информбироа јесу ликвидација Живојина Павловића (Жике Ждребе) због његовог антистаљинистичког курса (новембра 1941) или пак контроверзна смрт Мустафе Голубића крајем јуна 1941. у Београду.² После рата, крајем 1945, изведена је прва чистка југословенске комунистичке партије и борачког састава армије, мањег обима, када су из ње удаљени „случајни сапутници“, „идејнополитички незрело чланство“ и „троцкисити“, али није забележена масовна примена репресије (наводи се око 6.000 „очишћених“).³

Нагао и неочекиван сукоб са Стаљином 1948, снажан и свеобухватан спољнополитички притисак којем је земља била изложена, условили су повећање државне репресије према свим слојевима друштва. Најпре како би се оповргле оптужбе и доказала правоверност стаљинистичкој догми, а затим кроз „антистаљинистички стаљинизам“ и дотад невиђене сурове партијске чистке комуниста-стаљиниста налик оним у СССР-у тридесетих година. Тако су многи комунисти постали жрве „велике чистке“ и исте политичке културе коју су сами промовисали а то је да је политички неистомишљеник по правилу и државни непријатељ кога треба на сваки начин елиминисати.⁴

Дахауски процеси у Словенији су представљали својеврстан увод у велику чистку и репресију према члановима Партије. Под овим збирним називом подразумева се десетак судских процеса, организованих од 1947. до 1950, у којима су суђени бивши логораши из Дахауа, Бухенвалда и Маутхаузена, оглашени за шпијуне и сараднике Гестапоа и других обавештајних служби. Скоро сви су били чланови или функционери предратне илегалне КПЈ; неки чак и шпански борци, познати антифашисти, илегалци, учесници и активисти Освободилне фронте. Сви су били чланови логорских народноослободи-

Јосипа Броза Тита и његов успон на партијској лествици (долази 1937. неформално на чело КПЈ). Више у Перо Симић, *Тито тајна века*, (Београд: Службени гласник, 2009); Ante Čiliga, *Svedok najvećih laži dvadesetog stoleća*, (Zagreb: Dora Krupićeva, 2001); Roj Medvedev, *Nepoznati Staljin*, (Beograd: NNK International, 2012); Александар Некрич, Михаил Гелнер, *Утопија на власти*, (Подгорица: ЦИД, 1998).

2 О судбини Живојина Павловића више у: Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић*, (Београд: Службени гласник, 2008).

3 *Zapisi sa sednice Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, priredio Branko Petranović, (Beograd: Arhiv Jugoslavije, Službeni list SRJ, 1995), 518.

4 Isaac Deutscher, *Trocki – razoružani prorok*, (Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber“, 1976), 18; Светозар Стојановић, *Пропаст комунизма и разбијање Југославије*, (Београд: Институт за филозофију и друштвену теорију, 1995).

лачких одбора или међународног логорског одбора. После рата налазили су се на високим функцијама новог комунистичког режима у НР Словенији и влади ФНРЈ. Два највећа суђења одржана су пред Војним судом у Љубљани априла, односно августа 1948. године. Цео ток највећег процеса – названог *Дил-Освалд* (април 1948) – директно је преносио Радио Љубљана, а разгласни апарати на улицама и у трговинама допуњавали су сценографију суђења. Војни а затим и Окружни суд у Љубљани на укупно девет кривичних процеса осудили су 31 лице. Укупно је осуђено на смрт и стрељано 11 ухапшеника, махом „шпанаца“ и партијских функционера (три лица су изгубила живот током истраге). Мирко Кошир, пре рата секретар ПК КП Словеније, у нерасветљеним околностима умро је у Билећи или на Голом отоку.⁵ Ова су суђења вероватно инспирисана стаљинистичком праксом и процесима у СССР-у, где је такође велики број немачких логораша после рата осуђен за шпијунажу и послат у гулаге. Изгледа да су зачета како би се показала правоверност бољшевичком путу, доследност и бескомпромисност у обрачуна са непријатељима револуције и доказало да совјетске оптужбе нису тачне.

Почетак сукоба – повод за „чистку“ стаљиниста у КПЈ

И пре званичног почетка сукоба Стаљин је изрицао замерке на рачун КПЈ. У време оснивања Информбироа, у јесен 1947, дате су прве примедбе које су се односиле на скретања југословенских комуниста са линије. У необјављеном информативном допису совјетског руководства о стању у КПЈ с почетка септембра 1947, дата је детаљна оцена рада Партије од оснивања, у којој поред похвала не недостају ни снажни критички елементи. Списак грешака био је дугачак и односио се углавном на спољну политику и однос према осталим народним демократијама и СССР-у. С друге стране, Партија је с поносом истицала своју улогу у рату, објективне резултате социјалистич-

5 Петоро осуђених на смрт је амнестирано, а преосталих 20 у овим процесима осуђени су на затворске казне од три до 12 година. Оптужба их је теретила да су били агенти Гестапоа и да су после рата радили за западне обавештајне службе. Признања су изнуђивана притисцима, тортуром и претњама у истражном поступку. Више у: Боро Кривокапић, *Дахауски процеси*, (Београд, 1986); Vladimir Kavčič, *Zapiski – 26 iskaza o jednoj presudi*, (Zagreb, 1985).

ке изградње и лојалност СССР-у, стављајући се одмах иза прве земље социјализма а далеко испред осталих компартија.⁶

Југословенски комунисти схватили су избор Београда за седиште Информбироа као велику част и признање. У њему је излазило гласило ИБ-а *За чврст мир и народну демократију* који је уређивао „најбољи филозоф међу обавештајцима“ Павел Јудин. Истовремено, захваљујући односа два блока, као и Југославије са САД-ом и Великом Британијом, отпочето већ раније тршћанском кризом 1945, обарањем америчких авиона 1946, одбијањем Маршаловог плана 1947, и даље је снажило. Амерички амбасадор Кавендиш Канон изјављивао је у то време како је Југославија „највернији савезник СССР-а и водећа снага експанзије комунизма“. Чак и врсна дипломатија каквом се сматрала британска није предвидела овај сукоб. Стога је неверица с којом је, поносно на своје резултате, југословенско руководство примило совјетске нападе у пролеће 1948. била огромна. Тек одбијање захтева за зајам и закључивање трговинског уговора фебруара 1948. и повлачење совјетских војних и цивилних стручњака 18. марта 1948, били су опипљивији сигнал да је КПЈ пала у немилост.⁷

Стаљиново писмо на годишњицу мартовских демонстрација 27. марта 1948. и Резолуција Информбироа на Видовдан (28. јуна 1948), представљају почетак распиривања сукоба и планског притиска на југословенско руководство. У изнесеним критикама, поред понављања грешака наведених у претходном тајном допису, сад је критика усмерена на идеолошко-политичка, па и кадровска питања у КПЈ (питање толерисања кулака, одсуства класне борбе, занемари-

6 Наводе се следеће грешке: прецењивање своје улоге у ратном и послератном периоду; тежња за доминацијом на Балкану; национална ускогрудост и неувиђање интереса братских компартија; неправилан однос према тршћанском питању и „недопустива критика друга Тољатија“ у југословенској штампи; необјективна критика БРП(к) по македонском питању; самоиницијативност у формирању балканске федерације; економска блокада Албаније зато што жели директне везе са СССР-ом; недружелубивост према СССР-у (отказ гостовања совјетског ансамбла песама и игара) и потцењивање заслуге СССР-а за победу комунизма. На крају дописа цитира се говор Андрије Хебранга који истиче заслуге СССР-а и Стаљина за успехе југословенских комуниста (у чишћењу мењшевика, националном питању, болшевизацији итд.). „Об современом економическом и политическом положении Югославии подготовленной в ОВП ЦК ВКП(б) к совещанию в Полше“, *Восточнаја Европа в документах российских архивов 1944–1948*, I, (Москва, 1998), 704.

7 Giuseppe Boffa, *Povijest Sovjetskog Saveza II*, (Rijeka, 1976), 275.

вање улоге СССР као водеће снаге итд.).⁸ Изненађена југословенска страна се бранила од оптужби и доказивала исправност нудећи доказе, а совјетска настављала са оптужбама и позивала да се КПЈ брани на саветовању Информбироа. Коначан епилог била је Резолуција Информбироа 28. јуна 1948, која је озваничила раскол у социјалистичком лагеру и почетак још жешћих пропагандно-психолошких а потом и војно-политичких притисака, уз озбиљне претње интегритету земље.

Југославија се нашла у тешкој политичко-економској ситуацији услед блокаде и са Истока и са Запада. Хладноратовска атмосфера и совјетски притисци директно су утицали на повећање страха и репресије режима. Најпре са циљем доказивања идеолошке и практичне доследности Стаљиновој догми, а потом и у сврху одбране партије и државе од стаљинизма. С тим у вези хитно је предузет низ мера како би се обесмислиле оптужбе Совјета у погледу економске политике и политике на селу. Већ 28. априла 1948. донета је допуна Закона о национализацији којом су подржављени ситна индустрија, зграде, хотели, биоскопи и друго. Овим законом се отишло корак даље у односу на остале источноевропске земље. Упоредо с овим поштрен је курс и према „кулацима“ на селу кроз повећање откупа, политику цена а затим и агресивну кампању колективизације.⁹ Жестока кампања колективизације током 1949. такође је била последица овог сукоба. Само за два месеца почетком 1949. број сељачких радних задруга нарастао је на више од 3.000, а укупно је до краја године основано око 7.000 колектива. Откуп и колективизација су спровођени уз примену државне принуде па се на десетине хиљада сељака који су се противили овим мерама нашло у затворима, многи су мучени, неки убијени.¹⁰ Културни отклон од СССР-а је врло брзо био видљив у издаваштву, као и у биоскопском репертоару кроз гледаност фил-

8 Справка ОВП ЦК ВКП(б) М. А. Суслову, Об антимарксистских установках руководителеј компартии Југославији в вопросах внешней и внутренней политики, *Восточнаја Европа*, I, 787.

9 Током даље екскалације сукоба повећан је удео „добровољног рада“ на инфраструктурним објектима и градилиштима широм земље са 3.000 у 1947. на 6.000 милијарди динара 1949. године. Укупно су тада национализована 3.782 предузећа, од чега 2.106 у Србији. Током 1948. план откупа житарица премашен је чак за 32%, а меса чак за 87%. Момчило Митровић, *Србија 1944–1952. Друштвено-економске промене и организација управљања привредом у Србији*, (Београд: Институт за историју радничког покрета Србије, 1988), 310.

10 АЈ, КМЈ, Ф 836, Извештај јавног тужилаштва, о злоупотребама УДБе у процесу колективизације и откупа, Београд. 9 јули 1949. Више о откупу и прогону сељака у: Јелена Попов, *Драма на војевођанском селу*, (Нови Сад, 2002); Момчило Павловић, *Српско село 1945–1952*, (Београд: Институт за савремену историју 1997).

мова и друге параметре.¹¹ Поред „кулака“ као колатерална штета сукоба, ухапшени су многи из остатака грађанске опозиције. На мети су биле и омладинске организације попут СДОЈ-а Борислава Пекића, адвокати попут Драгића Јоксимовића (бранилац на процесу Драгољубу Михаиловићу), многи бивши политичари као Коста Кумануди, краљевски намесници Раденко Станковић и Иво Перовић. Цела та кампања требало је да покаже да је југословенско комунистичко руководство изразито стаљинистичко и да је далеко од сваке „ревизије и опортунизма“ за које је оптуживано.¹²

Прогон ибеоваца

Први сукоб унутар комунистичке породице и то са првом земљом социјализма, са прослављеним Ј. В. Стаљином на чијем су култу стасавале генерације комуниста, изазвао је масован расцеп унутар КПЈ. Сви они који су се определили за Стаљина и Москву, или су бар тако осумњичени, сада су пали под жесток удар репресије, политичке полиције, тужилаштва и судова. Већ очи доношења Резолуције ИБ-а ухапшени су високи партијски функционери, чланови ЦК КПЈ Андрија Хебранг и Сретен Жујовић, који се нису нашли на линији партијске већине. Јавни тужилац је, после састанка 9. маја 1948, одлучио да се против њих покрене поступак због постојања елементарна кривичног дела против народа и државе. Приликом хапшења из СССР-а је стигла депеша којом се претило због њиховог лишавања слободе и изнет захтев да у истрази над Жујовићем и Хебрангом учествује представник СКП(б).¹³ На састанку 9. маја 1948. једногласно је усвојена одлука да се Хебранг и Жујовић искључе из Партије и да им се одузме посланички имунитет, као и да се не иде у Букурешт. Чланство је обавештено да су њих двојица намеравала да изазову расцеп у Партији.¹⁴

11 Љубодраг Димић, *Агитпроп култура*, (Београд, 1988) 178.

12 Срђан Цветковић, *Између српа и чекића – репресија у Србији 1944–1953*, (Београд, 2015), 497–498.

13 На седници 12. и 13. априла, када је усвојен одговор на прво Стаљиново писмо, помињала се и Титова оставка. *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 663.

14 Андрија Хебранг је смењен из врха КПХ 1944. због тврдог става према хрватском питању и границама, а касније је био на високим функцијама на савезном нивоу. Према званичној верзији, Хебранг се обесио у затвору 1950, док је Сретен Жујовић, бивши министар финансија, касније ревидирао став по питању ИБ-а и доживео рехабилитацију. Више у: Цветковић, *Између српа и чекића I*, 478 и даље.

Генерал-пуковник Арсо Јовановић, пуковник Владо Дапчевић и Бранко Петричевић августа 1948. покушали су бег преко границе са Румунијом. Том приликом је наводно у околини Вршца убијен Арсо Јовановић. Бекство је пошло за руком Пери Попиводи – генералу ваздухопловства који је пребегао авионом из Панчева за Румунију, за шта га је лично Стаљин одликовао. Пуковник авијације Борислав Супек је такође на сличан начин емигрирао. Амбасадор у Румунији Радоња Голубовић се определио за ИБ и позвао народ на обарање владе.¹⁵ Дубину поделе одсликавају дилеме водећих функционера: цео руководећи кадар Босне и Херцеговине изјаснио се за одлазак на седницу Информбироа. Родољуб Чолаковић сведочи о личној драми, кад је намеравао да „скочи кроз прозор“.¹⁶ Кардељ у својим мемоарима овако описује насталу ситуацију: „Сваки дан би нам побегао неки комунист, официр, службеник...“¹⁷

И у оваквој атмосфери надало се помирењу а на оптужбе одговарало доказима и уверавало совјетско руководство у правоверност и оданост марксистичко-лењинистичкој доктрини. За први мај 1948. се тако носе пароле и узвикује: *Живио моћни Совјетски Савез, упориште демократског и мирољубивог човјечанства! Живио Совјетски Савез, заштитник мира и пријатељске сурадње међу народима! Живио генијални вођа напредног човјечанства у борби за мир и демократију, Генералиссимус Стаљин!*¹⁸ Како би се изгладио неспоразум 21–28. јула 1948. сазван је и Пети конгрес. Први након двадесет година потпуно јаван, преношен преко радија и са опширним извештајима у штампи. Усвојио је програм (први после Вуковарског), донео резолуцију о односу КПЈ према Информбироу, одбачне су критике, дата подршка руководству и наглашена борба против шпијунаже у корист страних обавештајних служби. То је био одговор на једну од кључних примедби совјетске стране за илегалност у раду, одсуство програма,

15 Slavko Ćuruvija, *Ibeovac. Ja Vlado Dapčević*, (Beograd, „Filip Višnjić“, 1988), 132.

16 „Читав спор између нас и СКП(б) мене је не само поколебао него и потпуно деморалисао. Доживео сам морални слом. Хтео сам да се убијем. А онда помислим рећи ће да га је убио Тито. Написао сам писмо да хоћу да иступим из партије. Разговори су ме довели до тога, на примеру наше партије схватио, да се има зашта живети и борити. Захвалан сам Титу и Бевцу. Где су узроци моје колебљивости – теоретска запарљожност – догматизам. Не радимо већ дуго, теоретски не радимо.“ Sednica Politbiroa СК КПЈ i Pokrajinskog komiteta КПЈ за Bosnu i Hercegovinu, 7. jul 1948, *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 254–255.

17 Едвард Кардељ, *Сећања*, (Београд, 1980), 130.

18 *Zapisnici sa sednica Politbiroa*, 256.

недемократичност, али и манифестација добре воље да се дијалогом превазиђу проблеми на линији две партије.¹⁹

Уместо помирења, уследили су још жешћи и отворенији притисци. У свим земљама источног лагера кренула је убрзо кампања против – титоиста. Процеси Рајку у Мађарској, Дзодзеу у Албанији (1949), потом Патрашкану у Румунији, Трајчету Костову у Бугарској (1950), Рудолфу Сланским и Владимиру Гомулки у Пољској носе слична обележја кампањске борбе против непријатеља и завереника у редовима комуниста. Осим кроз монтиране јавне и помпезне процесе, стаљинизација Источне Европе се огледала и у све израженијем культу Стаљинове личности, инсистирању на колективизацији и укидању привидне самосталности сателита (оснивање СЕВ-а 1949). Војно-политички притисак се манифестовао и мобилизацијом трупа на границама Југославије, где је 1948–1953. забележено 7.877 инцидената, од тога 142 оружана у којима је погинуло 36 лица а ликвидирано 337 терориста.²⁰ Из информбироовских земаља развијена је агресивна пропаганда, убацивана је штампа, леци са отвореним претњама и позивом на устанак.²¹

Масовни терор „широк и сувише превентиван“, према ибевцима се нарочито распламсао почетком 1949, када се схватило да са Стаљином нема помирења. Томе је још више допринела друга резолуција ИБ-а 1949, која је између осталог оценила: „Титова клика претворила је Београд у амерички центар шпијунаже и антикомунистичке пропаганде.“²² Иако је репресија појачана, избегавани су јавни процеси комунистима због оптужби за „фашизам“ и непоштовање људских права које су стизале са Истока. Званична статистика

19 Бранко Петрановић, *Велика шизма*, (Подгорица: ЦИД, 1999) 53.

20 Према неким извештајима планирана је и оружана интервенција током 1950, али се од ње одустало због одлучне реакције САД-а у Кореји и сопствене ограничености нуклеарног потенцијала. Југословенска историографија је дуго волела да наглашава како до напада није дошло и због снаге и одлучности да се боре и одбране југословенски народи. Валтер Улбрихт је био наводно главни заговорник напада на Југославију. Према истом извору, совјетски амбасадор је на Политбироу КП Француске рекао да могу да изврше атентат кад хоће, „јер имају своје људе у његовој непосредној близини где се он и не нада“. Владимир Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тита*, (Београд, 1983) 449.

21 Највише материјала убацивано је из Бугарске и Румуније, а форме су биле најразличитије, стављан је у пловеће сандуке Дунавом, па чак и путем гумених балона напуњених гасом који су са румунске обале са Дунава стизали чак и до Трстеника, Чачка и других места у унутрашњости. АС, Фонд БИА, II-1, Извештај по линији ИБ 1951. година, 6.

22 Миодраг Николић, *Информбиро*, (Београд, 1989) 191.

те године бележи само десетину изречених смртних казни, што свакако није било реално стање.²³ Све више се ишло на систем административних казни. Осуде на вапитно-поправни и друштвено корисни рад су изрицали органи безбедности и Партије. Према тадашњем закону, те осуде нису могле бити веће од две године, али су могле бити неограничено понављане тако да нису били ретки логораши са стажом већим и од десет година.²⁴ Међународна кампања диригована из СССР-а је била претежни разлог што се Тито определио да „непријатеља удари само по ушима“ тако да није било много директно ликвидираних „коминформоваца“. Ђилас у својим сећањима кривицу и одлуку о логорима за комунисте углавном пребацује на Тита и Ранковића тврдећи чак да ни Политбиро није питан.²⁵

Ибеовци у бројкама – које су размере прогона?

Одмах по изубијању сукоба напрегнута је, иначе огромна, мрежа доушника тајне полиције и повећана будност режима, нарочито према унутарпартијском непријатељу. Дубину сукоба и драматичност тренутка потврђује податак да је између 1948. и 1963. око 240.000 лица искључено из Партије по линији Информбироа.²⁶ Према Дедијеру, који се позивао на тврдње једног од бивших управника, 55.663 лица је било под истрагом, кажњено их је 31.000–32.000, од чега 18.000 административно кажњених и 13.000 војних и цивилних осуђеника. Према истом извору, до доласка Ранковића августа 1951. у логору је боравило близу 12.000 лица. Делегацији су тада приказана „Потемкинова села“ здравих и чилих логораша Голог отока, инструираних од логорске Удбе, који су сви као један понављали да су били у идеолошкој заблуди према стаљинизму, те да је третман у

23 *Статистички годишњак: Југославија 1918–1988*, (Београд, 1988), 429, 433.

24 Закон о логорима и мерама за итнернацију на ДК рад никад није званично укинут. Седамдесетих је прећено логорима учесницима тзв. Барског конгреса, Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, 2 – Политичка репресија 1953–1985*, (Београд: Службени гласник, 2011), 469–495.

25 Милован Ђилас, *Власт и побуна*, (Београд, 1991), 194–203; Момчило Цемовић, *Ђиласови одговори*, (Београд, 2002), 115–116.

26 Радоњић наводи чак и више – 273.000 лица. Радован Радоњић, *Изгубљена оријентација*, (Београд, 1985), 74–79; Дедијер, *Нови прилози за биографију друга Тита*, 474.

логору чак и преблаг с обзиром на грех који су починили према држави и партији и слично.²⁷

Душан Биландџић је, на основу својих сазнања, наводио сличне цифре – 59.596 ухапшених и 31.142 кажњена.²⁸ Број од 30.113 или 30.112 „кажњених“ помињу и други аутори, а неки наводе назив и сигнатуру документа у коме се тај податак налази.²⁹ Званична *Историја СКЈ* говори да је било 16.312 лица, од тога 11.694 административно кажњена, који су послати на „друштвенкористан рад“, и 5.037 осуђених на временске казне, док је нешто преко 11.000 прошло кроз Голи оток до 1958. године. Радоњићеви налази такође говоре о 55.663 регистрована и 16.288 затворених или осуђених коминформоваца.³⁰

Од укупног броја евидентираних лица било је: у Босни и Херцеговини 4.543 или 8,16%; у Црној Гори 5.007 или 8,99%; у Хрватској 6.953 или 12,49%; у Македонији 2.662 или 4,78%; у Словенији 943 или 1,68%; у Србији 28.661 или 51,49%; на Косову 1.514 или 2,72% и у Војводини 5.389 или 9,68%. Највише регистрованих (28.661) било је у Србији (без покрајина). Они су чинили више од половине укупног броја информбирооваца у Југославији. Њихов удео у укупном становништву Србије (без покрајина) износио је свега 0,63%. Тај проценат је био двоструко већи него у Југославији (0,32%) и било којој другој републици (Хрватска 0,18%, Македонија 0,20%, Словенија 0,06% укупног становништва) или покрајини (Косово 0,17%, Војводина 0,30% укупног становништва), осим у Црној Гори. Број тих лица у Црној

27 Архив Државне комисије за тајне гробнице, Маршалу Југославије другу Јосипу Брозу, покајничко писмо Голооточаана из 1949 године; Martin Previšić, „Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949.–1956“, (doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014), 145–167.

28 Dušan Bilandžić, *Moderna hrvatska povijest*, (Zagreb: Golden marketing, 1999) 308; Дедијер, *Нови прилози*, 474.

29 *Заточеници Голог отока, Регистар лица осуђиваних због Информбироа, документ УДБ-е ФНРЈ*, (Београд: Архив Србије, 2016), 29; Mitrović, *Tri dokumenta o ibeovcima*, 57–115; Jože Ručnik, *Iz arhivov slovenske politične policije: UDBA, OZNA, VOS*, [Ljubljana, 1996], 221; Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 274.

30 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 71–81. - Мартин Превишић, користећи најновија архивска сазнања, у свом доклату наводи и седеће бројеве административно кажњених: 10.999 особа кажњено је казнама од: 24 месеца (5.557 особа), 21 месец (12 особа), 20 месеци (285), 18 месеци (1.773), 16 месеци (153 особе), 15 месеци (235 особа), 13 месеци (28), 12 месеци (1.326). По националности административном мером ДКР највише је кажњено: Срба (5.135), Црногораца (2.373), Хрвата (1.896), Македонаца (550) и Словенаца (369) те Албанаца (167), Мађара (101) итд. Previšić, „Povijest informbiroovskog logora“ 67, 113–114. Као основни извор наводи се: HDA, RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561, „Popis“.

Гори (5.007) био је у апсолутним релацијама мањи него у Србији и нешто испод оног у Хрватској (6.953) и Војводини (5.389). Но, у релативном износу, чинио је 1,16% укупног становништва Црне Горе, што је било два пута више него у Србији (0,63%) и скоро четири пута више него у Југославији (0,32%).³¹ Предраг Марковић је писао о око 6.200 ибеоваца у Београду и око 61.000 у Југославији до 1961. године и закључио да је, у односу на број становника, стаљиниста било три пута више у Београду од југословенског просека.³²

О обиму, начину и размерама прогона ибеоваца, данас се захваљујући отварању архива тајне полиције много више и документовано зна. Доступна грађа државне безбедности говори о 16.289 ибеовца прошлих кроз највеће логоре.³³ Укупно је према документацији службе безбедности на „Мермеру“ до 1986, страдало 446 лица.³⁴ Многи су спас од систематског прогона и тортуре потражили у емиграцији. Рачуна се да је од целокупне ИБ емиграције у источним земљама, њих 4.928, око 2.400 емигрирало после Резолуције ИБ-а.³⁵ Овим бројкама недостаје број вансудски ликвидираних лица, потенцијалних непријатеља 1948–1951, приликом хапшења, наводних или стварних покушаја бекстава или у истрази, што није био непознат или редак случај у пракси.³⁶

31 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 78–79.

32 Предраг Марковић, *Београд између Истока и Запада*, (Београд: Службени лист СРЈ, 1997), 187.

33 АС, фонд БИА, списак II, Ф109, Регистар кажњеника Голог отока, 84. - Иначе, број логораша од аутора до аутора варира између 16.090, па до 16.734. Previšić, „Povijest informbirgoovskog logora“, 67; Драгослав Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, (Београд, 2005), 91; Драган Марковић, *Истина о Голом отоку*, (Београд, 1989), 201.

34 АС, Фонд БИА, списак II, Ф II/111, Регистар умрлих осуђеника; *Политика*, 5. јун 1951.

35 АЈ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 45, 74. седница, Specijalni rat protiv SFRJ, 23. април 1977, 31; Цветковић, *Између српа и чекића 2*, 469–470.

36 Голооточани, попут Драгослава Михаиловића, наводе своје личне процене и сазнања. По њему, хапшење, батинање, избацивање с посла и из станова, присиљавање на развод и на промену места боравка, приморавање на промену занимања и јавну самокритику доживело је чак до милион лица. Наводи о 40.000–60.000 људи који су прошли робијашнице и затворе, од чега 30.000–35.000 административно и 10.000–15.000 судски кажњених (3.000–5.000 жена), нису доживели архивску потврду. Сем ових, по Михаиловићу, неколико хиљада њих казну је издржавало у среским затворима или на јавним радовима. Уз ово наводио је број од 4.000–5.000, убијених или натераних на самоубиство због терора, болести или лоших услова живота. Анте Раштегорац, бивши управник Голог отока, писмо Владимиру Дедијеру, у: Дедијер, *Нови прилози*, 474. Драгослав Михаиловић, *Голи оток*, (Београд, 1990), 43.

Структура кажњених ибеоваца

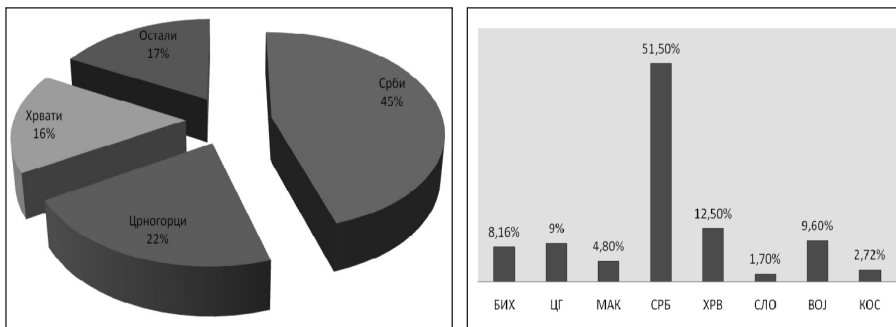
На основу расположивих података, који нису сасвим потпуни, међу затвореницима у логорима било је 36 шпанских бораца, 268 предратних илгалаца, 1.673 носиоца Партизанске споменице, 23 савезна и републичка министра и око 100 њихових помоћника, 30 савезних и 33 републичка посланика, 293 председника општина, 72 првака срезова, шест генерала, 43 пуковника, 118 потпуковника и 322 мајора. Код високих партијских функционера такође је био велики број оних који су се изјаснили за Стаљина – два члана Политбироа ЦК КПЈ, 16 из републичких централних комитета и 50 из обласних. Међу нижим партијским функционерима подршка Резолуцији ИБ-а је била још масовнија – 773 средња, 318 општинских, 498 месних и 953 секретара основних ћелија се изјаснило за Резолуцију; укупно 2.616 разних руководиоца Партије.³⁷ Ухапшена је и група новинара партијског гласила *Борба*, Тањуга, као и већина новинара листа *Нарпријед* у Хрватској. Школа за дипломате и новинаре је затворена 1952, делимично и због сувише студената ибеоваца. Због ИБ пропаганде у Београду је лишен слободе и аташе за штампу албанске амбасаде.

Социјална структура ухапшених по линији ИБ-а такође је занимљива. То су били борци – 21.880, радници – 5.081, сељаци – 5.626, студенти – 4.008, војници – 4.153, полицајци – 1.184, радници Удбе – 500 и руководиоци КПЈ – 2.616. Међу официрима војске Југославије 52,1% ибеоваца чинили су нижи официри, а око 70% оних који су се определили за Информбиро ступило је у редове армије у завршној фази рата, 1944. и 1945. године.³⁸ Гледано по републикама, у Србији је било највише ухапшених – 51,49% од укупног броја. Нарочито је индикативна национална структура. Око 46% свих ухапшених били су Срби, 21% Црногорци и 15,8% Хрвати. У ужој Србији ухапшена је 28.661 особа, у Војводини 5.389, на Косову 1.514. Национална структура административно кажњених још је занимљива ако упоредимо број информбирооваца са укупним бројем припадника одређене нације у ФНРЈ.³⁹

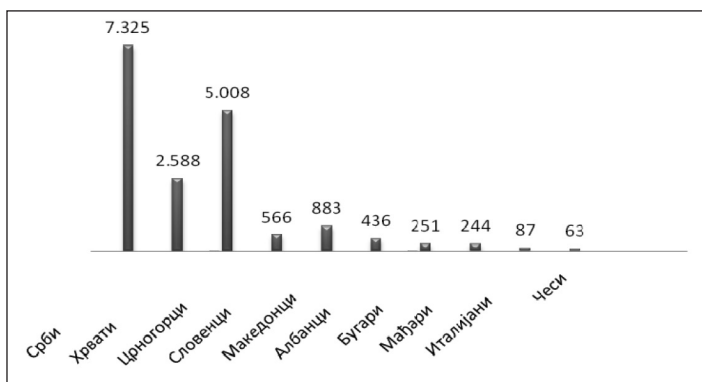
37 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 74; Previšić, „Povijest informbiroovskog logora“.

38 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 74 и даље. - Постоје и нешто другачији наводи о структури затвореника, видети у: *Заточеници Голог отока*, 29; Previšić, „Povijest informbiroovskog logora“.

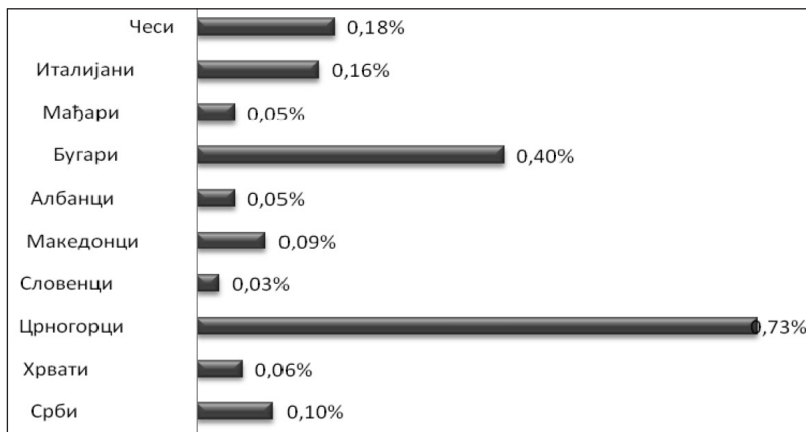
39 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 78-79; АС, Фонд БИА, П/105, Достојан одговор – спискови голооточана; Марковић, *Истина о Голом отоку*, 15-17 и даље; *Заточеници Голог отока*.

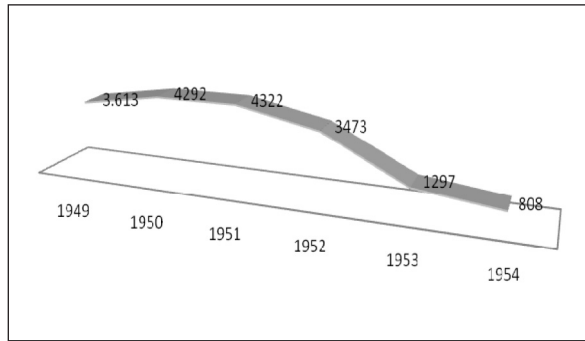
Национална структура ухапшених ибеоваца (1949–1956)

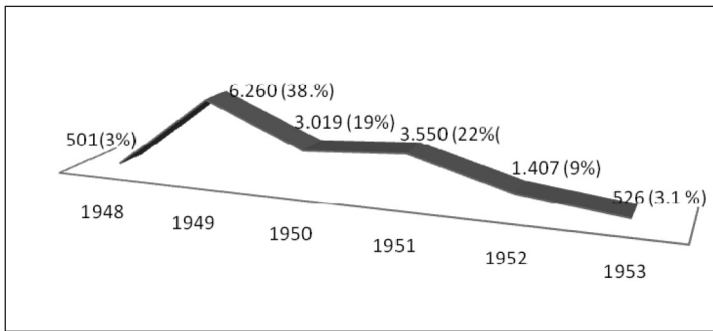
Голоточани и други затвореници по нацији

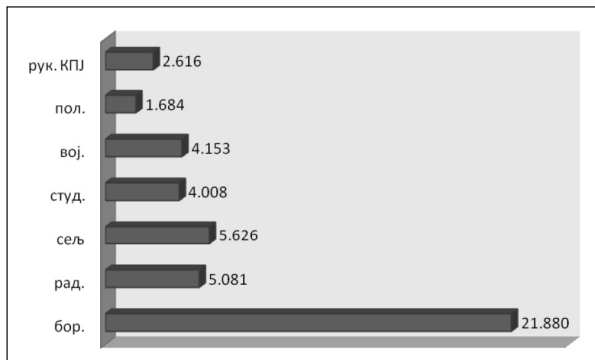
Процент затвореника према укупном броју припадника нације

Пријем у предузеће „Мермер“ по годинама

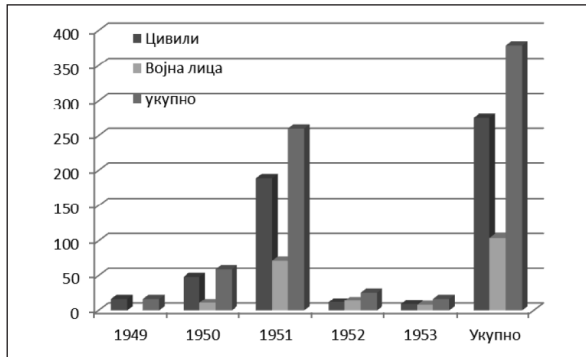

Однос хапшених и кажњених ибеоваца по годинама⁴⁰

Социјална структура ухапшених ибеоваца

40 Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 78-79.

Умрли на Голом отоку по годинама 1949–1953.

Број умрлих на Голом отоку кулминирао је током 1951, када је забележено чак 175 смртних случајева, углавном се радило о преморености и болестима (епидемија тифуса).

Процентуално највише стаљиниста је било међу Црногорцима, готово осам пута више од југословенског просека. У Београду је било три пута више ибеоваца од југословенског просека. У црногорској полицији за ИБ се определило 490 службеника и милиционара на челу са командантом милиције. Секретар Удбе Вукосав Бошковић определио се за ИБ. Формирани су илегални срески комитети у Даниловграду, Никшићу, Котору и на Цетињу. Пленум ЦК у Црној Гори, поводом сукоба са Стаљином, трајао је три дана и три ноћи. Од девет чланова Покрајинског комитета, четворица су се определила за Стаљина и поред разговора и убеђивања (Б. Љумовић – члан ЦК КПЈ, В. Томшић, Н. Павић и Р. Вукићевић). Секретар Илија Булатовић, са среским комитетом у Бијелом Пољу, у потпуности се изјаснио за Стаљина, узео оружје и у зиму 1949. одметнуо с намером да пребегне у Албанију. У року од 15 дана група је разбијена, неки су ухваћени, а неки побијени. И Анте Раштегорац, бивши управник Голог отока, тврди да је у односу на број становника убедљиво највише лица било из Црне Горе, Србије, затим Босне и Херцеговине, Хрватске док је на последњем месту била Словенија.⁴¹

Срби и Црногорци су чинили више од две трећине осуђених ибеоваца, док је најмањи удео њих међу Словенцима, само 0,003% од укупне популације. Велики проценат, чак 0,4% од укупне популације

⁴¹ Дедијер, *Нови прилози*, 474.

у Југославији, стаљиниста је било међу Бугарима. Територијално, нарочито је велик број стаљиниста забележен у Београду, Војводини и источној Србији а од градова посебно у Кладову, Зајечару, Неготину, Бору и Доњем Милановцу. Од 1.657 ухапшених по линији ИБ-а у Србији до 15. децембра 1949, њих 604 је лишено слободе у Београду. У Кладову су Информбироу пришли не само срески комитет и више партијских ћелија већ и део Удбе и милиције. У Зајечару су побегли шеф Удбе, јавни тужилац и директор рудника.⁴² Очигледно је да је поред политичко-идеолошког фактора, оданости „стаљинистичкој догми“, значајан утицај имао и верско-историјски чинилац. Традиционално више наклоњеним „мајци Русији“, Црногорцима, Србима и Бугарима, Стаљин је био ближи. Према тим схватањима Стаљин је доживљаван као нови руски император, с тим што је империјализам у име православља заменио империјализам комунистичког интернационализма и борбе „против западних 'крсташа' демократије“. Такође је био већи број ибеоваца међу нижом страначком структуром него међу вишом. То може да значи, између осталог, да се међу њима налазио и већи број каријериста, који су можда рачунали са сигурном победом Стаљинове струје, елиминацијом руководства КПЈ и успоном на страначкој лествици. Међу ухапшенима је био и велики број првобораца и учесника Шпанског грађанског рата, припадника интернационалних бригада, који су одлуку КПЈ схватили као скретање са курса интернационализма и издају револуције.

Укупно гледано, у социјалној структури ухапшеника изразитије су заступљени у односу на укупан број у друштву стари борци, студенти, нижи партијски функционери, војници (нарочито нижи официрски кадар) и полицајци и припадници Удбе. Учешће радника, а нарочито сељака, било је врло скромно с обзиром на то да су чинили 4/5 југословенског друштва. Идеолошко-политичкој борби и активној унутарпартијској утакмици, што је логичније, били су склонији политички писменији и идеолошки индоктрирани слојеви становништва, прекаљени кадрови који су у њу били укључени још у међуратном периоду или су прошли Други светски рат стасавајући на Стаљиновом култу. Према полној структури, око 95% свих логораша чинили су мушкарци. Радило се претежно о млађим лицима између двадесет и тридест година.⁴³

42 Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, (Београд: Публикум, 2004), 125.

43 *Заточеници Голог отока*, 39-40.

Изузетно велики број ибеоваца евидентиран је на Београдском универзитету. Од 25.000 студената, њих 2.636 су били чланови Партије или кандидати, од тога се за ИБ само до октобра 1951. изјаснило 1.128 лица (42%), уз 154 „мермераша“.⁴⁴ На Медицинској великој школи од 1.533 партијца 640 се изјаснило за Стаљина уз 50 „мермераша“, на Техничкој великој школи од 1.570 евидентирано је 692 ибеовца уз 54 „мермераша“. Укупно је до тада био утврђен број од 2.553 лица по линији ИБ-а.⁴⁵ На пленуму ГК СК у Београду јануара 1953, изнет је податак да је око 700 кажњених због ИБ-а на Универзитету.⁴⁶ Према другом извору из службе безбедности, укупно је до половине 1953. на Голи оток из Београда отправљено 916 лица.⁴⁷ Озбиљне информбироовске групе професора и студената раскринкане су на Филозофском, Пољопривредном и Економском факултету.⁴⁸

Међу осуђеницима је било различитих случајева, од искрених и фанатичних симпатизера Стаљина и Информбироа до безазлених вербалних деликата и потпуно невиних и лажно оптужених лица. Иако је Александар Ранковић обелоданио да је 47% хапшења у том времену било неоправдано (у Србији 40%, Словенији 39% а Босни и Херцеговини чак 51%), велико је међутим питање колики је заиста степен кривице и осталих 53% ухапшених и осуђених, у атмосфери ванредног стања и у условима потпуне партијске диктатуре и одсуства било какве демократске контроле над полицијским органима. Један број оптужених по линији Информбироа чинили су људи искрено занесени стаљинистичком идеологијом, интернационализмом и опчињени култом Стаљинове личности. О томе ко је све третиран као совјетски шпијун, речито сведочи и чињеница да је као таква у Удби вођена и чувена песникиња Десанка Максимовић.⁴⁹

44 „Мермерашима“ су на Београдском универзитету називана лица која су се вратила са друштвенкорисног рада из предузећа „Мермер“ (Голи оток) где су упућени по административној казни због информбироовске делатности.

45 АЈ, ЦК СКЈ, VIII, VII-5, к-38, Извештај Удбе о стању на факултетима.

46 П. Марковић, *Београд између Истока и Запада*, 163.

47 АС, Фонд БИА, фасц. 84, *Регистар кажњеника Голог отока*.

48 У логорима су се нашли и многи скојевци (међу којима и Бранко и Гордана Михаиловић, деца Драже Михаиловића, млађи син војводе Мишића, Војислав). Било је и бизарних случајева да су на Голи оток послати поједини православни свештеници, официри краљевске војске или било ко ко се позитивно изразио о Русији, о њеној култури (поезији, књижевности, музици...). То не треба да изненађује будући да су признања и пријаве изнуђивани тортуром.

49 АС, Фонд БИА, II/113, Списак бивших пшрипадника Служби безбедности 1959. и совјетских агената.

Интезитет прогона

Према званичним подацима, у првој фази, током 1948, Партија је гледала помирљиво на сукоб, па је ухапшено око 500 ибеоваца, а свега 3% њих и кажњено, док је до краја 1949. број нарастао на готово 7.000 ухапшених уз скоро 40% кажњених. Раст затвореника бележи се и током две наредне године, да би од 1952. број кажњеника почео рапидно да опада смиривањем тензија, а нарочито после Стаљинове смрти марта 1953.⁵⁰ Логори и затвори у Југославији су од 1949. до 1951. били пренапучени до те мере да је чак Кардељ наводно казао како је „хапшење изгубило сваки смисао“. У затвору се тад нашла шаролика група затвореника: кулаци због колективизације, ибеовци, грађанска опозиција, разни колаборанти и др. Интезитет репресије и број ухапшених по линији ИБ-а били су највећи 1949–1951. године. Само 1949. тајна полиција је ухапсила 12.829 симпатизера ИБ-а. Према извештајима, око 13.700 лица је прошло кроз логоре и затворе у периоду 1948–1952, од чега је 7.458 пуштено пре рока док је 1,9% поново враћено. Нарочито су се у том послу истакле политичке полиције Србије и града Београда – ухапсиле су 4.099, Удба Југославије – 2.098, Удба БиХ – 2.052, Удба Црне Горе – 1.798, а војна служба чак 3.649 официра, подофицира и војника.⁵¹

Званично, ухапшени су били непријатељи државе. За њих је предвиђено у Кривичном законнику посебно кривично дело „непријатељски рад на линији ИБ-а“. У Удби и КОС-у постојао је посебан одсек за праћење ибеоваца међу „унутрашњим непријатељима“. За ову сврху донети су посебни прописи, који су предвиђали два поступка. Први је полицијски прогон, еуфемистички назван административном казном. То је нека врста поштреног прекршајног поступка у којем су полицијске власти (органи гоњења) имале и функцију арбитраже. Оценом прекршаја – степена друштвене опасности извршиоца и дела – одлучивали су о дужини васпитно-поправне мере (заправо робије). Овај поступак је примењиван на цивилима. За војна лица и војне службенике организована су суђења, доношене пресуде и били предвиђени посеб-

50 Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 48; Martin Previšić, *Povjest Golog otoka*, (Zagreb: Fraktura, 2018), 461 i dalje; Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 71–81; *Заточеници Голог отока*, 38–48.

51 Previšić, *Povjest Golog otoka*, 465 i dalje; Радоњић, *Изгубљена оријентација*, 71–81; *Заточеници Голог отока*, 38–48.

ни затвори.⁵² Мада је административни поступак планиран као начин превентивне и привремене изолације прогнаних, одмах по увођењу претворен је у неограничену власт Удбе над затвореницима. Њиме су потпуно укинута најелементарнија права ухапшеника и затвореника: нису добијали пакете, било им је ускраћено право на посету, а често ни породице нису знале где су. Они су били у посебном положају у односу на све друге кажњенике после Другог светског рата. Од њих се очекивало да ревидирају своје ставове у условима изузетне затворске тортуре и притиска и да окончају властиту истрагу тиме што ће открити све њима познате ибеовце или бар симпатизере Стаљинове политике. Ревидирање је доказивано и учешћем у батинању и тортури над „бандом“ која још није ревидирала своје „грешке“. *Борба* објављује 17. августа 1949. писмо 1.416 ибеоваца који признају да су издали отаџбину и партију, али су увидели штетност таквог чина и кају се.⁵³ „Тако поступати нисмо морали. Такво поступање је потицало из наше идеолошке искључивости, из наших властитих лењинистичких и стаљинистичких структура, а делом и из наших националних, балканских одмазди“, расуђивао је касније Милован Ђилас у опозицији.⁵⁴

„Предузеће Мермер“ и логорски ахипелаг

„Антистаљинистички стаљинизам“ значио је и отварање првих правих домаћих логора за политичке противнике. У земљи је у време Информбироа било око 40 разних логора и затвора за стаљинисте, иако је само Голи оток упамћен као мучилиште са специфичним физичким и психолошким методама преваспитавања затвореника. Овим „медитеранским комунистичким гулагом“ режим је дао допринос историји „логорске цивилизације“ која се протезала од Владивостока до Јадрана. Јавља се као једини за сада познати логор на тлу Европе за „преваспитавање“ политичких затвореника (осим излованог покушаја у Румунији у затвору Питешти). Таква пракса, како читамо, била је виђена само у неким азијским формама тоталитаризма (Кина, Камбоџа, С. Кореја).⁵⁵

52 О технологији политичких прогона више у: Рајко Даниловић, *Употреба непријатеља*, (Ваљево: Агенција Ваљевац, 1993); Цветковић, *Između srpa i čekića 2*.

53 *Борба*, 17. август 1949.

54 Ђилас, *Власт и побуна*, 189.

55 Према неким подацима, у СССР-у су постојала 53 радна логора и око 450 радних колонија, у Чехословачкој је основано 422, Бугарској 86, у Албанији 19 раз-

Размишљања о коришћењу јадранских острва за изолацију политичких кажњеника су стара. Концентрациони логори за ванпарламентарне политичке противнике у Југославији – комунисте, припаднике ВМРО и усташе – појавили су се већ крајем 1939. и током 1940. године у Лепоглави, Билећи, Вишеграду, Смедеревској Паланци, Керестинцу, Међуречју код Ивањице, Крушчици код Травника и Баратову код Сребренице.⁵⁶ Најзаслужнији за избор Голог отока за логор били су генерал Стево Крајачић, Титова десна рука, и Едвард Кардељ.⁵⁷ Мало острво у Јадранском мору било је довољно далеко и изоловано, са њега је скоро немогуће побећи и налази се у најзападнијем делу Југославије, далеко од источних граница. Око 200 логораша из Лепоглаве градило је први логор („Стара жица“), да би прва група од 1.200 логораша приспела на Голи оток после 9. јула 1949, а само до краја те године овде се нашло већ око 3.663 лица. Био је то заправо комплекс логора: *Стари мушки логор* („Стара жица“), а потом ничу *Нови мушки логор* („Жица“), *Радилиште 101* („Петрова рупа“) и *Женски логор* (Радилиште V). На самом Голом отоку је у прво време боравило просечно нешто мање од 5.000 затвореника. Према једном службеном извештају, априла 1952. било је 3.788 кажњеника, међу којима и 388 жена. Укупно је на Голи оток до половине 1953. пристигло четрнаест група кажњеника а до 1956. шестанест група.⁵⁸

личитих, углавном радних логора. Karol Bartošek, „Srednja i Jugoistočna Evropa – žrtve komunizma“, *Crna knjiga komunizma*, (Zagreb: Globus, 2001), 362–419.

56 *Голи оток* је пре рата био власништво Рада Вуковића, велетрговца из Бриња, на коме су Италијани покушавали експлоатацију боксита. За време Првог светског рата Аустријанци су ту држали заробљенике. Још у Краљевини Југославији министар полиције Корошец је, са кнезом Павлом, разматрао могућност отварања великог затвора на неком јадранском острву, где би у случају покушаја комунистичког преврата могли да сместе ухапшене побуњенике а да не буду близу источних граница. Previšić, „Povijest informbiroovskog logora“, 245–251, 113–114.

57 Већина истраживача сматра да је коначну одлуку о отварању овог логора ипак донео Тито, а спровели је А. Ранковић и С. Крајачић. Крајачић и Кардељ су предлагали да се логор отвори у Добоју или на Пакленим отоцима, али се вајар Антун Августинчић сетио Голог отока по извршном мермеру, који би се могао прерађивати. Удба Хрватске је утврдила да је острво добро за чување и да је безбедно. Генерал Удбе Јово Капичић, тадашњи начелник Централне управе логора за преваспитавање, има о месту оснивању логора своје поверљиве изворе и наводи Мирослава Крлежу и Антуна Августинчића као консултанте за избор. Необјављени интервју Јове Капичића, РТС, немонтирано, у поседу аутора; Previšić, *Povjest Golog otoka*, 191 и даље.

58 О значају који је Голом отоку придаван сведочи и чињеница да су сви његови управници или надзорници били поверљиви високи официри Удбе (В. Биљановић, Војин Јауковић, Владимир Роловић, Б. Дамјановић, Јово Капичић, Анте

Недалеко од Голог отока налази се и острво Свети Гргур, са логором за жене и војна лица који је такође изграђен 1949. године. Поред Голог отока и Гргура мањи логори за присталице Стаљина настајали су на Рабу и Угљану (стари италијански затвор) и још неким острвима. Ибеоваца је било и у редовним казнионицама Забела у Пожаревцу и у Сремској Митровици, као и у Старој Градишки (војни осуђеници) и Јасеновцу. У Црној Гори је био познат Богданов крај, а у Македонији су постојала два мања логора. Посебни логори за ибеовке постојали су у Рамском риту, Забели и Столцу (Херцеговина), као и у Лоњском пољу (радна колонија). У Босни је главна казнионица била у Билећи у бившој касарни и затвору за комунисте у предратној Југославији. После бекства групе жена 1950. и управника Веселина Поповића из Рамског рита (под окупацијом био немачки логор), где је око 600 ибеовки радило на копању канала за исушивање мочваре, осуђенице су пребачене у удаљеније затворе, највише у Забелу а затим на острво Свети Гргур.⁵⁹ Жене су на Голи оток примљене на издржавање казне тек априла 1950. године. До тада су се налазиле углавном у Рамском риту, на Светом Гргуру, у Забели или Столцу. У пролеће 1954. из логора Билећа на Голи оток, у „Жицу“, селе се војни осуђеници (њих 2.003), који ће сви бити пуштени до краја 1956.⁶⁰

У истражну сврху су најчешће коришћене Главњача, Ада Циганлија и Обилићев венац у Београду или истражни затвори тајне полиције по осталим градским центрима. Према скоро обелодањеним документима Ције (СИА) већ у октобру 1949. (три месеца по оснивању!) Сједињене Државе су биле упознате са радом логора на Голом отоку иако је то била прворазредна државна тајна. Током следеће године достављен је детаљан извештај са свим логорима и затворима у Југославији у којима се наводи више десетина хиљада заточеника са релативно прецизном мапом Голог отока и других логора и затвора. САД је наравно због својих геостратешких интереса жмурио на постојање ових логора за просовјетску опозицију.⁶¹

Раштегорац и Никола Бугарчић). Радилиште за друштвено корисни рад (ДКР) „Мермер“ је имало специјалан статус, обавијен велом све до 1953. и забрањена зона кретања чак и за војску. Више у: Михаиловић, *Голи оток*.

59 Иако је међу 2.000–3.000 кажњеница Рамског рита (од 1952. и Светог Гргура) било убедљиво највише Српкиња, управница је била једна од малобројних Словенки Хилда Садеј а на Светом Гргуру и Голом отоку Марија Зелић. Михаиловић, *Голи оток*; Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 26, 34.

60 Д. Марковић, *Истина о Голом отоку*, 117; Previšić, *Povijest Golog otoka*, 133.

61 Yugoslav Concentration Camp on The Island Goli, 22. november 1949; Instalation on Islands of Goli St Georgo and Zecevo, 11. february 1952, Concetrations Camp in

Закључна разматрања

Сукоб Тита и Стаљина је отворио два тока насиља у комунистичким земљама. Један је био у Источној Европи, кроз процесе тзв. *титоистима* и интензивну стаљинизацију тамошњих друштава. Други се одвијао у Југославији кроз насиље над стаљинистичком и грађанском опозицијом и притиском на сељаке у процесу колективизације и уопште повећану осетљивост на унутрашње непријатеље свих врста у условима међународне изолације и ратних претњи.

На основу од скоро доступних докумената из архива тајне полиције могуће је до детаља утврдити број, националну, социјалну и полну структуру информбиороваца као жртава политичког прогона. Према расположивим документима, Голи оток и друге логоре је прошло око 16.288 људи, све друге затворе око 32.000 и ухапшеника је било према званичним подацима 56.000. Смртност је била релативно ниска и износила је, ако је веровати званичним подацима, мање од 3% од укупног броја логораша (или око 450 лица). Истраживања су показала да су нека лица у списковима испуштена, али се ове бројке могу узети за јако приближне.⁶² Срби и Црногорци су чинили више од две трећине осуђених ибеоваца, а најмањи удео је био међу Словенцима, Мађарима и Албанцима. Од мањина најзаступљенији су Бугари и Италијани. Укупно гледано, у социјалној структури затвореника изразитије су заступљени у односу на укупан број у друштву стари борци, студенти, нижи партијски функционери, војници (нарочито нижи официрски кадар) и полицајци и припадници Удбе. Број затвореника нагло опада после Стаљинове смрти а положај заточених у логорима и затворима се знатно поправља.⁶³

Смисао изолације јесте био у тортури и преваспитавању а мање у радном доприносу (попут гулага у СССР-у) или пак жељи власти да ликвидира политичке затворенике (логори смрти). Заправо смрт се на Голом отоку јављала као бекство од неиздрживе психофизичке тортуре. Терор је кулминирао у периоду 1949–1951. да би потом поступ-

Yugoslavia, datum pristupa 22. 11. 2017, <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs>

62 *Заточеници Голог отока*, 38–48.

63 Тако је на седници СИБ-а јуна 1953, С. Стефановић Ћећа покренуо иницијативу да се размотри „питање употребе заштитне мере упућивања у место боравка 'Мермер', и то у правцу да ли постоје могућности да се поведе курс постепеног ликвидирања овог насеља, с обзиром на то да се у последње време знатно смањило број лица која се ради ИБ тамо упућују.“ Записник са седнице Одбора за унутрашњу политику СИБ-а од 25. јуна 1953, у: Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру*, (Београд, 2003), 220.

но опадао у ритму односа Москве и Београда. Сједињене Америчке Државе су од почетка биле упознате са постојањем и тортуром према „стаљинистима“ у затворима и логорима, али су преко тога прелазиле због својих геостратешких интереса. После смрти Стаљина и измирења између Југославије и СССР-а питање репресије је ублажено коначним распуштањем логора Голи оток (привремено 1956, односно трајно 1961. године).

Као таоци односа две партије и после 1958, стаљинисти су били сталан предмет надзора и провера безбедносних служби, често хапшени и затварани нарочито у време кризних политичких ситуација (1958, 1968, 1980). Веза и сарадња између прогоњеног и политичке полиције, међутим, остаје и после издржавања казне. Многи су врбовани или путем психолошких притисака приморавани да раде за службу као достављачи све до краја осамдесетих година.⁶⁴ По отпуштању са робије, изрази „Голи оток“ и „голооточанин“ били су најстроже забрањени у међусобној комуникацији под претњом поновног слања у затвор. Стога су бивши логораши осмислили и често у међусобној комуникацији користили алегорични термин „Хаваји“. У документима се помиње оперативна акција *Муња* која би се отворила у случају „нередовних прилика“, какве су биле превирања 1968. (инвазија на Чехословачку), смрт Јосипа Броза 1980. и могућа страна интервенција. Спискови ибеоваца за хапшења и ликвидацију су били начињени, чекао се само миг одозго до којег никад није дошло јер се није указала потреба.⁶⁵

Резиме

Рад доноси нове чињенице о броју и структури политичких кажњеника који су прошли логоре и затворе као „ибеовци“ 1948–1956. На основу од скоро доступних докумената из архива тајне полиције данас је могуће до детаља утврдити број, националну, социјалну и полну структуру жртава политичког прогона. Такође је могуће врло прецизно реконструисати методологију терора и тортуре, логорашке услове, као и улогу државних институција у организовању прогона и спровођењу тортуре. Број људи, структура и интензитет репресије и положај политичких затвореника у логорима и затворима били су

64 Један извештај Удбе из 1951. каже: „Мрежа са 'Мермера' углавном добро ради. Нарочито се користи за разраду колебљивих лица која нису раније кроз истрагу проваљена или са њима није рашчишћено“. АС, Фонд БИА, II/1, Извештај по линији ИБ, 1951. година, 7.

65 Михаиловић, *Кратка историја сатирања*, 22, 32.

тако одређени и пулсирају у складу са општом друштвено-политичком ситуацијом. Укупно је, према службеним документима, прошло Голи оток више од 16.288 људи. Срби и Црногорци чинили су више од две трећине осуђених ибеоваца, док је најмањи удео међу Словенцима. У социјалној структури ухапшеника, укупно гледано, изразиције су заступљени у односу на укупан број у друштву стари борци, студенти, нижи партијски функционери, војници (нарочито нижи официрски кадар) и полицајци и припадници Удбе.

Терор је кулминирао 1949–1951. да би потом поступно опадао у ритму односа Москве и Београда. Као таоци односа две партије и после 1958, стаљинисти су били сталан предмет надзора и провера безбедносних служби, често хапшени и затварани, нарочито у време кризних политичких ситуација (1958, 1968, 1980). Веза и сарадња између прогоњеног и политичке полиције остаје и после издржавања казне. Многи су врбовани или путем психолошких притисака приморавани да раде за службу као достављачи све до краја осамдесетих година.

Sources and Literature

- Arhiv Srbije. Fond BIA.
- Hrvatski državni arhiv. RSUP SRH SDS INFORMBIRO, fond 1561.
- Arhiv Jugoslavije: CK SKJ (507); Predsedništvo SFRJ (803).

- Bartošek, Karol. „Srednja i Jugoistočna Evropa – žrtve komunizma“. *Crna knjiga komunizma*. Zagreb: Globus, 2001.
- Bilandžić, Dušan. *Moderna hrvatska povjest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Boffa, Giuseppe. *Povijest Sovjetskog Saveza II*. Rijeka, 1976.
- Cemović, Momčilo. *Đilasovi odgovori*. Beograd, 2002.
- Ciliga, Ante. *Svedok najvećih laži dvedesetog stoleća*. Zagreb: Dora Krupićeva, 2001.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića – represija u Srbiji 1944–1953*. Beograd, 2015.
- Cvetković, Srđan. *Između srpa i čekića 2 – politička represija 1953–1985*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Ćuruvija, Slavko. *Ibeovac. Ja Vlado Dapčević*. Beograd: „Filip Višnjić“, 1988.
- Danilović, Rajko. *Upotreba neprijatelja*. Valjevo: Agencija Valjevac, 1993.
- Dedijer, Vladimir. *Novi prilozi za biografiju druga Tita*. Beograd, 1983.
- Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura*. Beograd, 1988.
- Dimitrijević, Bojan. *Građanski rat u miru*. Beograd, 2003.
- Deutscher, Isaac. *Trocki – razoružani prorok*. Zagreb: Sveučilišna naklada „Liber“, 1976.

- Gavrilović, Slobodan. *Živojin Pavlović*. Beograd: Službeni glasnik, 2008.
- Đilas, Milovan. *Vlast i pobuna*. Beograd, 1991.
- *Između dve otadžbine – jugoslovenski politički emigranti u SSSR*. Beograd: Arhiv Srbije, 2016.
- Kardelj, Edvard. *Sećanja*. Beograd, 1980.
- Kavčič, Vladimir. *Zapisnik – 26 iskaza o jednoj presudi*. Zagreb, 1985.
- Krivokapić, Boro. *Dahauski procesi*. Beograd, 1986.
- Marković, Dragan. *Istina o Golom otoku*. Beograd, 1989.
- Marković, Predrag. *Beograd između Istoka i Zapada*. Beograd: Službeni list SRJ, 1997.
- Medvedev, Roj. *Nepoznati Staljin*. Beograd: NNK International, 2012.
- Mihailović, Dragoslav. *Goli otok*. Beograd, 1990.
- Mihailović, Dragoslav. *Kratka istorija satiranja*. Beograd, 2005.
- Mitrović, Momčilo. *Srbija 1944–1952. Društveno-ekonomske promene i organizacija upravljanja privredom u Srbiji*. Beograd: Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, 1988.
- Mitrović, Momčilo. *Tri dokumenta o ibevocima*. Beograd: INIS, 2009.
- Nekrič, Aleksandar, Mihail Gelner. *Utopija na vlasti*. Podgorica, 1998.
- Nikolić, Miodrag. *Informbiro*. Beograd, 1989.
- Pavlović, Momčilo. *Srpsko selo 1945–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1997.
- Petranović, Branko. *Velika šizma*, Podgorica: CID, 1999.
- Popov, Jelena. *Drama na vojvođanskom selu*. Novi Sad, 2002.
- Previšić, Martin. „Povijest informbiroovskog logora na Golom Otoku 1949.–1956“. Doktorski rad, Univerzitet u Zagrebu, 2014.
- Previšić, Martin. *Povjest Golog otoka*. Zagreb: Fraktura, 2018.
- Radonjić, Radovan. *Izgubljena orijentacija*, Beograd, 1985.
- Stojanović, Svetozar. *Propast komunizma i razbijanje Jugoslavije*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 1995.
- Simić, Pero. *Tito tajna veka*. Beograd: Službeni glasnik, 2009.
- *Vostočnaja Evropa v dokumentah rossijskih arhivov 1944–1948*, I. Moskva, 1998.
- *Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 –7. jul 1948)*, priređivač Branko Petranović. Beograd, 1995.
- *Zatočenici Golog otoka, Registar lica osuđivanih zbog Informbiroa, dokument UDB-e FNRJ*. Beograd: Arhiv Srbije, 2016.
- Zečević, Slavko. *Sećanja i kazivanja*. Beograd: Publikum, 2004.

- CIA. <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs>

- *Borba 1949–1950*.
- *Politika 1949–1950*.

- Neobjavljeni intervju Jove Kapičića, RTS, nemontirano u posedu autora.

Summary

Srđan Cvetković

Who Were the People Sent to Goli Otok?

Number and Structure of Prisoners who were Detained in “Mermer Enterprise” and other camps

Abstract: The paper brings new facts and analyses regarding the number and structure of political prisoners in Yugoslavia who were detained in labour camps and prisons as supporters of the Informbiro (“ibeovci”) from 1948 to 1956. Based on available documents from the archives of the secret police, today it is possible to determine the number as well as the ethnic, social and gender structure of the victims of the political persecution at Goli Otok and other camps. It is also possible to reconstruct very precisely the methodology of terror, the conditions of detention, and the role of the state institutions and parties in implementing persecution and conducting torture.

Key words: Goli Otok, Camps, Communism, SFRJ, Political Prisoners

Based on recently available documents from secret police archives, today it is possible to determine the statistical data on the ethnic, social, and gender structure of the Informbiro detainees. It is also possible to make an accurate reconstruction of the methodology of terror and torture, the conditions of detention, as well as the role of the state institutions in organizing persecution and conducting torture. In total, according to incomplete official documents, at least 16,288 people were imprisoned at Goli otok and other camps. Serbs and Montenegrins constituted more than two thirds of the convicted IBs (Stalinists), while the smallest percentage was among the Slovenes. Overall, the social structure of the detainees is more prominent in relation to the total number of veteran partisans, students, lower party officials, military personnel (especially lower ranking officers) and police officers and members of the UDBA (State Security Administration); mostly younger people, men, and highly educated. Their numbers, the structure, and the intensity of repression, as well as the position of the political prisoners in the camps and prisons, are in line with the general socio-political situation. Using terror methods for

re-educating and revise political opinions culminated in the years between 1949 and 1951, then gradually declined in keeping with the changing relations between Moscow and Belgrade. The Stalinists were constantly subjected to surveillance and scrutiny by the security services, often arrested and detained, particularly during times of political crisis (1958, 1968, and 1980), and held a hostages of the two parties' relations after 1958. However, the relationships and cooperation between the persecuted and the political police continued after the sentence had been served. Many were recruited or forced through psychological pressures to work for the security service as informers until the end of the eighties.